

Καιροσκόπος ή κοινωνιστής; Η πρόσληψη του George Bernard Shaw από την ελληνική αριστερή διάνοηση

Βάνια Παπανικολάου*

Ο ερευνητής που αποφασίζει να ασχοληθεί με την πρόσληψη του θεατρικού έργου του George Bernard Shaw στην Ελλάδα, έρχεται αντιμέτωπος με μια πενιχρή βιβλιογραφία. Ελάχιστοι, και αρκετά αποσπασματικά, έχουν ασχοληθεί με την υποδοχή και την πρόσληψη του έργου του. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι το μοναδικό αφιέρωμα για τον Ιρλανδό δραματογράφο έγινε από τη *Νέα Εστία*, τον Νοέμβριο του 1950, με αφορμή τον θάνατό του και αποτελείται, κατά κύριο λόγο, από μεταφράσεις ξένων δημοσιευμάτων.¹ Το 1963, με αφορμή την παράσταση της *Κάντιντας* στο Κ.Θ.Β.Ε., ο Γιάννης Σιδέρης συγκεντρώνει και καταλογογραφεί τις αθηναϊκές παραστάσεις των έργων του.² Από τότε, τίποτε άλλο δεν έχει γραφτεί. Μοναδική εξαίρεση η διατριβή της Αρετής Βασιλείου, όπου περιγράφεται και αξιολογείται «Το ‘φαινόμενο’ George Bernard Shaw», μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της εποχής του Μεσοπολέμου.³ Στόχος του παρόντος άρθρου δεν είναι φυσικά να καλύψει τα κενά της ελληνικής βιβλιογραφίας, αλλά να καταγράψει και να ερμηνεύσει τον τρόπο πρόσληψης και υποδοχής των θεατρικών και πολιτικών ιδεών του Shaw από την ελληνική αριστερή διάνοηση, θέτοντας ως αφετηρία τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και τερματισμό τη δεκαετία του θανάτου του.

Τα βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία του Shaw, είναι πλέον λίγο-πολύ γνωστά. Γεννημένος στο Δουβλίνο το 1856, θα μετακομίσει το 1872 στο Λονδίνο όπου θα ζήσει το μεγαλύτερο μέρος του πολυετούς του βίου. Τα πρώτα χρόνια ήταν δύσκολα. Βιοπορίζεται, αμειβόμενος πενιχρά, γράφοντας κριτικές σε μουσικά περιοδικά. Παράλληλα, καταβάλλει προσπάθειες για να καταξιωθεί ως μυθιστοριογράφος, χωρίς όμως ιδιαίτερη επιτυχία. Στις αρχές της δεκαετίας του 1880, μια σειρά από γεγονότα θα αλλάξει τα δεδομένα. Οι διαλέξεις του αμερικάνου σοσιαλιστή Henry George και, κυρίως, η μελέτη του *Κεφαλαίου* του Karl Marx, τον εισάγουν στον κόσμο των σοσιαλιστικών ιδεών. Η ένταξη και η ενεργή συμμετοχή του στη νεοσύστατη Φαβιανή Εταιρεία θα αλλάξει μια για πάντα τη φιλοσοφική και πολιτική του θεώρηση. Ο Sidney και η Beatrice Webb, ο H. G. Wells, η Annie

* Dr. Βάνια Παπανικολάου, Θεατρολόγος.

¹ («Αφιέρωμα στον Τζωρτζ Μπέρναρ Σω», 1524-1581)

² (Σιδέρης, 5-7)

³ (Βασιλείου 2004, 155, 198-200)

Besant, που αποτέλεσαν τον βασικό πυρήνα της Εταιρείας, αποκηρύσσοντας κάθε μεσσιανικό όνειρο και κάθε επαναστατικό παροξυσμό, επιζητούσαν την ηθική αναδόμηση της βρετανικής κοινωνίας σύμφωνα με τις σοσιαλιστικές αρχές.⁴ Ο Bernard Shaw γίνεται από την πρώτη στιγμή η φωνή της Εταιρείας, προπαγανδίζοντας τις θέσεις της μέσω της συγγραφής πολυάριθμων άρθρων, φυλλαδίων, διαλέξεων, και από τη δεκαετία του 1890, μέσω των θεατρικών του ηρώων, οι οποίοι λειτουργούν ως φερέφωνα των σοσιαλιστικών του ιδεών. Το κίνητρο για τη συγγραφή θεατρικών έργων, του το δίνει ο Jacob Grein, ο οποίος του προτείνει να γράψει για λογαριασμό του Ελεύθερου Θεάτρου του Λονδίνου, το πρώτο θεατρικό του έργο. *Τα σπίτια των χήρων (Widowers' Houses)* ανεβαίνει τον Δεκέμβριο του 1892, χωρίς να σημειώσει ιδιαίτερη επιτυχία. Ωστόσο, ο Shaw θα συνεχίσει να γράφει και να τροφοδοτεί σχεδόν κάθε χρόνο την αγγλική θεατρική αγορά με ένα τουλάχιστον έργο. *Το επάγγελμα της κ. Γουόρρεν (Mrs Warren's Profession)*, *Ο άνθρωπος και τα όπλα (Arms and the Man)*, *Κάντιντα (Candida)*, *Καίσαρας και Κλεοπάτρα (Caesar and Cleopatra)*, είναι μόνο κάποια από τα έργα που γράφει την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Τα έργα ανέβουν σε κεντρικά θέατρα του Λονδίνου και της Ευρώπης και ο Shaw αρχίζει να απολαμβάνει την από χρόνια επιδιωκόμενη επιτυχία.⁵

Τίποτε από όλα αυτά δεν είναι γνωστό στην Ελλάδα. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι όταν ο Shaw επισκέπτεται την Αθήνα το φθινόπωρο του 1899, η παρουσία του δεν γίνεται αντιληπτή από κανέναν. Από την αλληλογραφία του με την ηθοποιό Ellen Terry πληροφορούμαστε ότι όχι μόνο επισκέφθηκε την Ακρόπολη, αλλά και παρακολούθησε στο Δημοτικό Θέατρο Αθηνών τον Mounet Sully ως Οθέλλο.⁶ Απαρατήρητη, επίσης, θα περάσει, τον Νοέμβριο του 1907, και η παράσταση του πρώτου θεατρικού του έργου στην Ελλάδα, *Ο απολεσθείς πατήρ* ή επί το αγγλικότερον *You Never Can Tell*, από τον νεοσύστατο θίασο του Θωμά Οικονόμου.⁷ Η παράσταση απέτυχε. Ανέβηκε μόνο για δύο βραδιές, ενώ τις επόμενες μέρες δεν υπάρχει η παραμικρή αναφορά σε περιοδικό ή ημερήσιο Τύπο, ούτε για το έργο ούτε για τον πρωτοεμφανιζόμενο στο αθηναϊκό σανίδι ιρλανδό συγγραφέα.⁸ Ανάλογη θα είναι η ανταπόκριση Τύπου και κοινού το 1924, όταν ο θίασος της

⁴ (Lichtheim 1976, 193-294 και 223-251), (Griffith 1995, 23-100)

⁵ (Holroyd 1997)

⁶ (Shaw 1972, 109)

⁷ (Γλυτζουρή 2011, 409)

⁸ Papanikolaou, [υπό έκδοση].

Κυβέλης ανεβάζει την κωμωδία *Ο άνθρωπος και τα όπλα*. Τα πράγματα θα αλλάξουν για την ελληνική θεατρική πορεία του Shaw ένα χρόνο αργότερα, όταν ο Σπύρος Μελάς θα ανεβάσει *Το δίλημμα του γιατρού* (*The Doctor's Dilemma*), με το Θέατρο Τέχνης, σημειώνοντας την πρώτη επιτυχία επί ελληνικού σκηνικού εδάφους.⁹ Τον επόμενο χρόνο ο Shaw κερδίζει το Νόμπελ λογοτεχνίας και, όπως ήταν αναμενόμενο, οι αθηναϊκές εφημερίδες γεμίζουν άρθρα και βιογραφικά σημειώματα για τον βραβευμένο συγγραφέα.¹⁰ Όταν θα έρθει ξανά στην Ελλάδα, τον Μάρτιο του 1931, οι δημοσιογράφοι τον υποδέχονται με τις ανάλογες τιμές: τον ακολουθούν κατά πόδας, πολιορκώντας τον για μία και μόνο δήλωση, του ζητούν αυτόγραφα, ενώ μέρες μετά την αναχώρηση του ο απόηχος των ευφυολογημάτων του παραμένει.¹¹ Έκτοτε, οι σαβιανοί ήρωες εισβάλλουν στην αθηναϊκή σκηνή και την κατακτούν για μία περίπου 25ετία. Τα έργα του Shaw, αν και άρχισαν τη σκηνική τους καριέρα μέσα στους κόλπους μικρών πρωτοποριακών θιάσων, όπως του Θωμά Οικονόμου ή του Σπύρου Μελά, θα ενταχθούν σιγά αλλά σταθερά και στο ρεπερτόριο των μεγάλων πρωταγωνιστριών της εποχής. Ο Κουν, λόγω χάρη, θα επιλέξει για τον θίασο της Κατερίνας Ανδρεάδη την κωμωδία *Ο άνθρωπος και τα όπλα*, ενώ ο θίασος Κοτοπούλη - Κυβέλη ανέβασε και επανέλαβε αρκετές φορές *Το επάγγελμα της κυρίας Γουόρρεν*.¹² Παράλληλα, κατακτούν μόνιμη θέση και στο δραματολόγιο του Εθνικού Θεάτρου.¹³ Έτσι, μετά από μια περίοδο παρατεταμένης αφάνειας ο Shaw γίνεται για δύο περίπου δεκαετίες ο Εθνικός μας ευρωπαίος συγγραφέας, καθώς τα έργα του προσέφεραν το γνώριμο και αγαπητό Έργο με Θέση, καλυμμένο με ένα φανταχτερό επίχρισμα καυστικής σάτιρας και ανατρεπτικού χιούμορ, προσδίδοντας του μια (ψευδεπίγραφη) αίσθηση πρωτοπορίας. Την ίδια στιγμή, ο έντονος διδακτισμός του και η αιχμηρή κριτική που ασκεί στα κακώς κείμενα της αστικής κοινωνίας, κάνει τα έργα του ιδιαίτερα αγαπητά σε μερίδα αριστερών διανοουμένων.¹⁴

Άλλωστε, βασικός εισηγητής του Shaw στην Ελλάδα δεν είναι ούτε ο Θωμάς Οικονόμου ούτε ο Σπύρος Μελάς, αλλά ο πρωτοπόρος σοσιαλιστής διανοούμενος,

⁹ «Απόψε ο θίασος του Θεάτρου Τέχνης, επαναλαμβάνει εις το θέατρον Αθήναιον το θαυμάσιον δράμα του Μπέρναρ Σω *Το δίλημμα του γιατρού*, το οποίον κάθε βράδυ σημειώνει άγριες πέννες», έγραφε ο Ριζοσπάστης, [Ανυπόγραφο] (α). Για τις παραστάσεις του Shaw την περίοδο του Μεσοπολέμου (βλ. Βασιλείου 2004, ηλεκτρονικό παραστασιολόγιο).

¹⁰ [Ανυπόγραφο] (β)

¹¹ Βλ. ενδεικτικά, ([Ανυπόγραφο] (γ), [Ανυπόγραφο] (δ), [Ανυπόγραφο] (ε), [Ανυπόγραφο] (στ)).

¹² *Κάρολος Κουν. Οι παραστάσεις*, Πλάτων Μαυρομούστακος (επιστημονική επιμέλεια), Μουσείο Μπενάκη: Αθήνα 2008.

¹³ Για τις παραστάσεις των έργων του B. Shaw στο Εθνικό Θέατρο βλ. <http://www.nt-archive.gr/peopleDetails.aspx?personID=3676> (7/10/2014).

¹⁴ Για μια πρώτη εισαγωγή στο θέατρο του Shaw (Styan 2003¹² 57-70), (Innes 2005, 189-248).

Πλάτων Δρακούλης, ο οποίος αγάπησε στον Shaw «το δικτυκόν και ταράσσον πνεύμα του» και, κυρίως, ότι έγραφε «διδασκτικόν δράμα, δηλαδή δράμα με σκοπόν».¹⁵ Οι δύο άνδρες μάλιστα, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Δρακούλη, συνδέονταν φιλικά. Δεν υπάρχουν ακόμα επιβεβαιωμένες πληροφορίες για τον τρόπο και τον χρόνο της γνωριμίας τους. Ο Δρακούλης υποστηρίζει ότι όταν, στα τέλη του 1880, εξέδιδε στην Αθήνα το περιοδικό *Άρδην*, ο Shaw του έστειλε επιστολή ενθαρρύνοντας τον να συνεχίσει τις σοσιαλιστικές προσπάθειες στην Ελλάδα. Από τότε: «Πολλάς επιστολάς αντήλλαξα μετ' αυτού και ότε επεσκέφθην την Αγγλία ευτύχησα να συνάμω φίλια μετ' αυτού», αφηγείται ο εκδότης.¹⁶ Ωστόσο, ούτε στα ημερολόγια ούτε στην αλληλογραφία του Shaw βρέθηκε κάποια αναφορά στον Έλληνα ομοϊδεάτη του. Ανεξάρτητα, πάντως, από το πώς γνωρίστηκαν, η μελέτη των άρθρων του Δρακούλη για τον Shaw δείχνει ότι ο Έλληνας σοσιαλιστής γνώριζε καλά τις πολιτικο-κοινωνικές και θεατρικές ιδέες του Ιρλανδού. Ενδεικτική είναι η ανταπόκριση που στέλνει από το Λονδίνο στην εφημερίδα *Επιθεώρησις* τον Μάρτιο του 1891 με τίτλο «Το εργατικόν ζήτημα. Τα δράματα του Ίβσεν».¹⁷ Στο άρθρο μπορεί κανείς να εντοπίσει σαφείς επιρροές από τις ιδέες του Shaw, έτσι όπως αυτές εκφράστηκαν αρχικά στη διάλεξη που έδωσε για τον Ibsen στη Φαβιανή Εταιρεία, τον Ιούλιο του 1890, και ένα χρόνο αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1891, επαναδιατυπώθηκαν στην

¹⁵ Δρακούλης (α). Ο Πλάτων Δρακούλης (Ιθάκη 1858-Λονδίνο 1934), σπούδασε στη Νομική Σχολή Αθηνών, αλλά ποτέ δεν εξάσκησε το δικηγορικό επάγγελμα, καθώς από πολύ νωρίς εργάστηκε ως δημοσιογράφος. Το 1885, και για δύο χρόνια, εξέδωσε το σοσιαλιστικό περιοδικό *Άρδην*. Λίγους μήνες μετά την διακοπή της κυκλοφορίας του περιοδικού, ο Δρακούλης εγκαταστάθηκε στην Αγγλία όπου και παρέμεινε μέχρι και το 1908. Εκεί, εργάστηκε ως καθηγητής της ελληνικής γλώσσας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης (1894-1899). Το 1889, συμμετείχε στο ιδρυτικό συνέδριο της Β' Διεθνούς στο Παρίσι. Το 1901 εξέδωσε στην Οξφόρδη το περιοδικό *Έρευνα* «σύγγραμμα τριμηνιαίως εκδιδόμενον», το οποίο αρχικά εκδίδεται στην Αγγλία (Οξφόρδη: 1902-1906, Λονδίνο: 1908-1909 και κατόπιν στην Αθήνα: 1909-1919). Το 1909 επιστρέφει στην Ελλάδα και ιδρύει το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα «το οποίο μετά από μια πρώτη καλή εκλογική παρουσία στις εκλογές του 1910 έμεινε έξω από την πολιτική ζωή του τόπου». Μέχρι και το 1930, οπότε και επιστρέφει στην Αγγλία συνέχισε να έχει μια έντονη σοσιαλιστική δράση. Για βιογραφικά του Δρακούλη (Μπενάκης 2000, 7-29 και Μπενάκης, σ. 45-59). Για την ταυτότητα του περιοδικού *Άρδην* (Νούτσος 1995, 163-187). Για την ταυτότητα του περιοδικού *Έρευνα* (Μεργουρί-Σαβανίδου, Παπανελουρού, Τζοκάς).

¹⁶ ([Δρακούλης] β). Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα ο Shaw κατά τη διάρκεια της ολιγόωρης παραμονής του στην Αθήνα την άνοιξη του 1931, συναντήθηκε με τον Δρακούλη: «Η συνάντησις του κ. Πλάτωνος Δρακούλη μετά του κ. Μπερνάρ Σω ήτο το μάλλον ενδιαφέρον χρονικόν εξ όλων όσα αφηγήθηκαν κατ' αυτάς οι χρονογράφοι. Ο Έλληνας ακρεοφάγος και σοσιαλιστής συνδέεται με τον Άγγλον ακρεοφάγον από 45 ετών, τα έργα του οποίου έγιναν γνωστά εις την Ελλάδα δια του Δρακούλη, όστις μετέφρασε προ εικοσαετίας την θωμασιαν κωμωδίαν *Δεν ξέρει κανείς ποτέ* (*You Never Can Tell*). Ο Δρακούλης κατέβη εις τον Πειραιά τας 6 της πρωΐας και υπεδέχθη τον κ. Σω επί του ατμοπλοίου. Τον προσεκάλεσεν εις ακρεοφαγικόν γεύμα, παρασκευασθέν ειδικώς παρά τη φιλική του κ. Δρακούλη οικογένεια Ξανθάκη, ένθα προσεκλήθησαν πολλοί δια να συναντήσουν τον μέγαν κοινωνιολόγον. Την επιούσαν ο κ. Σω επρογευμάτισε παρά τη Αγγλική πρεσβεία», ([Ανυπόγραφο] ζ).

¹⁷ (Πλάτων [=Δρακούλης] γ)

Πεμπτουσία του Ιψενισμού.¹⁸ Ο Δρακούλης πρωτοπαρουσίαζε τον άγνωστο, ως εκείνη τη στιγμή, νορβηγό συγγραφέα στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, και, όπως ο Shaw λίγο νωρίτερα, τόνιζε με μια δόση παραμορφωτικής μονομέρειας τον ρόλο του Ibsen ως υπέρμαχου του φεμινιστικού και εργατικού κινήματος. Μερικά χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 1908, μέσα από τις σελίδες του ελληνόφωνου, σοσιαλιστικού προσανατολισμού περιοδικού *Έρευνα*, που εξέδιδε ο Δρακούλης στην Οξφόρδη, οι έλληνες αναγνώστες (τόσο της Ελλάδας όσο και του εξωτερικού) διαβάζουν -το πρώτο και μοναδικό μέχρι εκείνη τη στιγμή- εκτενές άρθρο για τον «μεγαλοφυέστερον των Άγγλων δραματικών από του Σαιξπήρου», του οποίου «δεν παρεστάθη δράμα του το οποίον να μη συγκεντρώση χιλιάδας θεατών και να μη καταστή το μέγα φιλολογικόν γεγονός της ημέρας».¹⁹ Τα επόμενα χρόνια θα μεταφράσει μία από τις πρώιμες κωμωδίες του Shaw, το *Ποτέ δεν μπορείς να ξέρεις*, και θα γράψει άρθρα μιλώντας με περισσό ενθουσιασμό για τα δράματα του «σοβαρότερου κοινωνικού αναμορφωτή του αιώνος», ο οποίος με όπλο το ρηξικέλευθο χιούμορ σατίρισε τη συμβατική ηθική των Άγγλων, καυτηρίασε το φαινόμενο της φτώχειας και έψεξε την αδικία και την υποκρισία «ίνα οι άνθρωποι καταστώσιν ειλικρινέστεροι, εμφρονέστεροι, ανθρωπιστικότεροι, απλούστεροι, αληθινότεροι, και ίσως φιλοστοργώτεροι».²⁰ Μερικές δεκαετίες αργότερα, ο θεατρικός συντάκτης του *Ριζοσπάστη*, Μάρκος Αυγέρης, θα συμπληρώσει τους συλλογισμούς του ιθακήσιου σοσιαλιστή, παρατηρώντας ότι ο Shaw δημιούργησε το δικό του είδος δραματικής κωμωδίας, μέσα από την οποία «ξεσκεπάζει τις ψεύτικες αξίες αυτού του κόσμου, σατιρίζει τις συμβατικές πίστεις και ιδέες του, φανερώνει τι κρύβεται κάτω από τις επιφάνειες και χαρακτηρίζει τις καταστάσεις με τα πραγματικά τους ονόματα».²¹ Παρόλα αυτά, αν για τον Δρακούλη η «σαγηνευτική ευτραπελία και η παραδοξολογία», χαρακτηριστικά όλων των δραμάτων του Ιρλανδού, ήταν «στρατηγική αποβλέπουσα εις την κατεδάφισιν των τειχών της Ιεριχούς» που είχε ένα και μόνο στόχο: «να συντελέσουν μεγάλην κοινωνικήν επανάστασιν»,²² για τον Αυγέρη τα στοιχεία αυτά, δηλαδή η ευτραπελία και η παραδοξολογία, «αμαυρώνουν τη δριμύτητα της σάτιρας και αδυνατίζουν την

¹⁸ (Gibbs 2001), (Kelly 2004, 32-34)

¹⁹ ([Δρακούλης] β)

²⁰ ([Δρακούλης] δ). Η κωμωδία του Shaw δημοσιεύτηκε σε συνέχειες από τον Γενάρη μέχρι και τον Σεπτέμβρη του 1909 (Σω α)

²¹ (Αυγέρης α)

²² ([Δρακούλης] β) (Δρακούλης α)

εσωτερική δραματικότητα που κρύβει κάθε ηθική εξέγερση».²³ Στην πραγματικότητα, αυτό που υποστηρίζει ο Αυγέρης είναι ότι από τα έργα του Shaw λείπει η κοινωνική στράτευση που θα προκαλούσε τη μεγάλη προλεταριακή επανάσταση. Μέσα στα έργα του ο Shaw «ξεσκεπάζει τ' απάνθρωπα βάθη της κεφαλαιοκρατούμενης κοινωνίας», όπως ακριβώς συμβαίνει στο *Επάγγελμα της κ. Γουόρρεν*,²⁴ ή «διακωμωδεί με μια μοναδική μαστοριά, τις αντιθέσεις που υπάρχουν μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία», όπως στην πολιτική κωμωδία *Πάνω στα βράχια*.²⁵ Σύμφωνα όμως με τον κριτικό, «ο ρεαλισμός του φτάνει έως το σημείο της παρατήρησης και της διαπίστωσης, αλλά δεν προχωρεί έως τη διακεκαυμένη ζώνη, όπου ο αγώνας για το μετασχηματισμό της κοινωνικής πραγματικότητας παίρνει πιο θετικές μορφές».²⁶ Γενικά, η έλλειψη θετικής μελλοντικής προοπτικής και η διακωμώδηση των κοινωνικών προβλημάτων, χωρίς να προτείνεται κάποια λύση, είναι αυτό που ουσιαστικά του καταλογίζει η αριστερή κριτική: «Δε νοιάστηκε να δει [...] τι θα κτίσει στη θέση της οικοδομής που με τόση λύσσα γκρεμά», σχολιάζει ο Μενέλαος Λουντέμης στην *Αυγή*, ενώ ο Πέτρος Ρήγας μέσα από τις σελίδες της *Σοσιαλιστικής Επιθεώρησης* αναρωτιόταν μήπως τελικά «η κοσμοθεωρία του δεν είναι παρά η έλλειψη πίστης σε κάθε ιδέα [μήπως] ο κόσμος που βλέπε είναι κόσμος παραλογισμού ως τα θεμέλια του, που του κάνει μονάχα κωμική εντύπωση απ' όποια πλευρά κι' αν τον εξετάσει;».²⁷ Η νεότερη αριστερή κριτική ερμηνεύει τα έργα του Shaw, έστω και ασυνείδητα, μέσα από το ανελαστικό δόγμα του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, αναζητώντας να βρουν σε αυτά στιβαρά σοσιαλιστικά ερείσματα, ή, τουλάχιστον, ήρωες που θα λειτουργούσαν ως θετικά πρότυπα με τα οποία ο θεατής θα μπορούσε να ταυτιστεί, και έτσι να μάθει τις ορθές ιδεολογικές επιλογές.²⁸

Από τη μια μεριά λοιπόν, έχουμε τον Δρακούλη που επαινεί το «κοινωνικό θεάτρον» του Shaw, και από την άλλη τη νεότερη γενιά αριστερών, οι οποίοι παρόλο που αναγνωρίζουν και επιδοκιμάζουν κάποια θεατρικά στοιχεία, εντούτοις, δεν φαίνεται να τους καλύπτει απόλυτα ο δραματικός λόγος του συγγραφέα, ως προς το κοινωνικό μήνυμα των έργων του. Η διαφορά στη στάση τους θα πρέπει να ερμηνευτεί με βάση τα διαφορετικά πολιτικά και κοινωνικά πλαίσια στα οποία οι δύο γενιές μελετούν και ερμηνεύουν το σαβιανό έργο. Ο Δρακούλης γράφει τα πρώτα

²³ (Αυγέρης α)

²⁴ (Αυγέρης β)

²⁵ (Αυγέρης γ)

²⁶ (Αυγέρης α)

²⁷ (Λουντέμης, 5), (Ρήγας, 5)

²⁸ Για τους βασικούς στόχους του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού (Zhdanov 1974, 960-964).

άρθρα για τον ιρλανδό κοινωνιστή όντας στο Λονδίνο την εποχή που η Φαβιανή Εταιρεία βρίσκεται σε πλήρη πολιτική άνθιση. Κινείται μέσα στα Φαβιανά σαλόνια και επηρεάζεται από τις ιδέες τους, καθώς η ισχυρή ηθική διάσταση της σκέψης των Φαβιανών ταίριαζε απόλυτα με τη στάση ζωής του Δρακούλη.²⁹ Άλλωστε, ένας από τους λόγους που δεν διστάζει να δώσει στον Shaw μια θέση δίπλα σε σημαντικούς ηγέτες του σοσιαλισμού, όπως τον Marx, τον William Morris και τον Louis Blanc, είναι το γεγονός ότι: «απέδειξε ότι ο ανθρωπισμός είναι η ψυχή του σοσιαλισμού».³⁰ Από την άλλη μεριά, οι έλληνες αριστεροί έρχονται σε επαφή με τις ιδέες και τις θεωρίες του συγγραφέα, αρκετά χρόνια αργότερα, μέσα από τις μεταφράσεις των θεατρικών του έργων και όχι την ανάγνωση και μελέτη των πολιτικών του κειμένων. Αξίζει να σημειωθεί ότι τον Φεβρουάριο του 1929 -εποχή που τα έργα του Shaw έχουν αρχίσει να σημειώνουν τις πρώτες επιτυχίες στην αθηναϊκή σκηνή- εκδίδεται στην Ελλάδα ένα μέρος από τον *Οδηγό της έξυπνης γυναίκας (The Intelligent Woman's Guide to Socialism and Capitalism)*, σε μετάφραση της Έλλης Λαμπρίδη.³¹ Η έκδοση όμως περνά απαρατήρητη και, φυσικά, ασχολίαστη από τους αριστερούς κύκλους. Η αποδελτίωση του περιοδικού και ημερήσιου Τύπου αποκάλυψε ότι η συντηρητικότερη μερίδα του Τύπου είναι αυτή που αφιερώνει σελίδες της ύλης της για να καλύψει πολιτικά, κοινωνικά ή καλλιτεχνικά γεγονότα από το εξωτερικό που αφορούν τον Shaw, ή ακόμα και να φιλοξενήσει πολύστηλες συνεντεύξεις ή δηλώσεις του συγγραφέα.³² Τα αριστερά έντυπα περιορίζονται στην κριτική των παραστάσεων που ανεβαίνουν στις αθηναϊκές σκηνές, ή στην -ασχολίαστη- παράθεση των θετικότερων απόψεων του Shaw για τη «χώρα της προλεταριακής επανάστασης».³³ Η βασική αιτία της μάλλον ουδέτερης στάσης των ελλήνων αριστερών απέναντι στον Shaw είναι η ιδιότυπη σχέση που αντιλαμβάνονται ότι είχε

²⁹ Για την επιρροή των φαβιανών ιδεών στη φιλοσοφική και πολιτική σκέψη του Δρακούλη (Καραφουλίδου 2011, 280-303).

³⁰ (Δρακούλης ε)

³¹ (Shaw 1929). Αξίζει να σημειωθεί ότι η μετάφραση εκδόθηκε τον Φεβρουάριο του 1929, οχτώ μόνο μήνες μετά την αγγλική έκδοσή του από τον οίκο Brentano's (βλ. Shaw 1928).

³² Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του της εφημερίδας *Ελεύθερον Βήμα* στις σελίδες του οποίου φιλοξενούνται υποθέσεις των έργων του Shaw (πχ. SER, 3), άρθρα για τον συγγραφέα και το έργο του (Φορτούνιο, 2, Rosenberg, 1-2), μεταφρασμένες συνεντεύξεις του (Church, 3, Φτέρης, 1) αλλά και άρθρα του ίδιου του συγγραφέα (βλ. Σω β, γ, κ.ά). Ευχαριστώ θερμά την Αρετή Βασιλείου που μου παραχώρησε μέρος του δικού της αρχείου από τον Αθηναϊκό Τύπο της εποχής.

³³ «Αύριο εγκαταλείπω την χώρα της ελπίδας για να επιστρέψω στις χώρες της απελπισίας [...] όταν στη χώρα σας θα καταγάγετε τον τελικό θρίαμβο –και ξέρω ότι η μέρα αυτή θα έλθει –εμείς στις χώρες της Δύσης, οι οποίες μέχρι σήμερα παίζαμε με τον Σοσιαλισμό είμαστε αναγκασμένοι ν' ακολουθήσουμε το παράδειγμα σας είτε το θέλουμε είτε όχι», είπε την παραμονή της αναχώρησης του από τη Ρωσία, σύμφωνα με τον ανταποκριτή του *Ριζοσπάστη*, ο οποίος κάλυψε με κάθε λεπτομέρεια το ταξίδι του στη Ρωσία», [Ανυπόγραφο] (η). Βλ. επίσης, ([Σω], δ και [Σω] ε).

ο τελευταίος με τις μαρξιστικές ιδέες και θεωρίες. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η μελέτη του *Κεφαλαίου* αποτέλεσε για τον Shaw τη μεγάλη αποκάλυψη: «Άνοιξε τα μάτια μου σε γεγονότα της ιστορίας και του πολιτισμού, μου πρόσφερε μια εντελώς νέα οπτική του κόσμου, δίνοντάς μου έναν σκοπό και μια αποστολή στη ζωή», εξομολογήθηκε στον βιογράφο του.³⁴ Πράγματι, τα έργα που γράφτηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1890, φέρουν έντονη τη σφραγίδα του *Κεφαλαίου*. Το *Επάγγελμα της κ. Γουώρρεν* είναι βασισμένο στη μαρξιστική ιδέα ότι η αρετή είναι αδύνατη σε μια καπιταλιστική κοινωνία, όπου το πρόβλημα της φτώχειας παραμένει άλυτο. Η φτώχεια οδηγεί την κ. Γουώρρεν στην πορνεία όπως, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, η οικονομική πίεση οδηγεί την κάθε γυναίκα και άνδρα να ξεπουλήσουν την ηθική και τα πιστεύω τους. Ωστόσο, από πολύ νωρίς απέρριψε τόσο την μαρξιστική θεωρία του ιστορικού υλισμού όσο και την ιδέα του ταξικού πολέμου. Για τον Shaw η λατρεία του Marx, υπό τη στενή έννοια του ταξικού πολέμου και της βίαιης επανάστασης, δεν ήταν παρά ένας φανατισμός, μια πύρινη λαίλαπα, η οποία αφού είχε κατακάψει τα πάντα για λίγες εβδομάδες, καταλάγιαζε και σιγόκαιε «μνησικάκα» για μια ολόκληρη ζωή.³⁵ Η άποψη αυτή απορρέει από την απόρριψη, εκ μέρους των Φαβιανών, της μαρξιστικής ιδέας περί ταξικής επανάστασης και από την πεποίθησή τους ότι ο σοσιαλισμός θα μπορούσε να εφαρμοστεί με μια δημοκρατική νομοθεσία κοινωνικής ευημερίας, που θα οργανώνονταν απ' τις δημόσιες υπηρεσίες. «Είμαι διανοούμενος, όχι πολεμιστής», συνήθιζε να λέει ο Shaw, και αυτή η θέση δεν γινόταν να περάσει ασχολίαστη: «Θα ήταν πολύ αφελής να σκεφτεί κανείς ότι ο Μπέρναρ Σω είναι προλεταριακός επαναστάτης», έγραφε συντάκτης του *Ριζοσπάστη* και συνέχιζε: «ο Σω [...] νομίζει ότι στον κόσμο όλα μπορούν να μεταβληθούν σιγά-σιγά χωρίς επανάσταση. Μα αυτά δεν συμβαίνουν στη ζωή! [...] ένα [...] ειρηνικό πέρασμα των ανθρώπων στο σοσιαλισμό είναι αδύνατο».³⁶ Γενικά, η ένταξη του στη Φαβιανή Εταιρεία γίνεται αντικείμενο έντονης κριτικής και περιπαιχτικών σχολίων. Ο Πέτρος Ρήγας αναφέρεται στην ένταξη του στον φαβιανό κύκλο μόνο και μόνο για να καταλήξει να τον επαινέσει που δεν δίστασε να διακωμωδήσει τους πολιτικούς του

³⁴ (Holroyd 1997, 77). Στον λόγο που εκφώνησε στον εορτασμό της 70ετηρίδας δεν παρέλειψε να τονίσει με έμφαση την επιρροή του γερμανού φιλοσόφου: «Πολλοί εξ' ημών θα έλεγαν ότι ο Κάρολος Μαρξ παρήγαγε τον σοσιαλισμόν. Λοιπόν, εγώ edιάβασα τον Καρόλον Μαρξ, και δεν ημπορώ να εύρω εις αυτόν τίποτε το σχετικόν με τον σοσιαλισμόν. Αλλ' έκαμε το μεγαλείτερον φιλολογικόν κατόρθωμα από όσα ημπορεί κανείς να κάμη. Ο Μαρξ μετάβαλε τον νουν το κόσμου. Ευρήκε τον κόσμον γεμάτον από την αισιοδοξίαν της ιστορίας του Μακώλεν. [...] Ο Μαρξ το επαναλαμβάνω ήλλαξε το πνεύμα του κόσμου [...]» (Σω, στ).

³⁵ (Irvine, 53-72), (Grene, 135-140)

³⁶ (Ντινάμοβ, 50)

συνοδοιπόρους στο έργο *Άνθρωπος και Υπεράνθρωπος*: «παρουσιάζοντας τους», όπως χαρακτηριστικά γράφει, «να προσπαθούμε να εφαρμόσουν τον σοσιαλισμό κάνοντας τους ληστές, μέσα σε ατέλειωτες φιλοσοφικο-κοινωνικές συζητήσεις μεταξύ τους, αληθινά διασκεδαστικές».³⁷ Οι έλληνες αριστεροί ήταν σαν να συμφωνούσαν, έστω και ασυνείδητα, με την άποψη του Lenin, ο οποίος όταν του ζητήθηκε η γνώμη του για τον Ιρλανδό απάντησε: «Ο Shaw είναι ένας καλός άνθρωπος που έπεσε ανάμεσα στους Φαβιανούς».³⁸ Ακόμα, όμως, και όταν, απογοητευμένος από την πολιτική του Εργατικού Κόμματος, στρέφεται προς τον Κομμουνισμό και εκφράζεται θετικότερα για τα επιτεύγματα του σταλινικού καθεστώτος, κάποιοι ερμηνεύουν αυτή την κίνηση ως ένδειξη καιροσκοπισμού και απουσίας συγκεκριμένου φιλοσοφικού και πολιτικού πιστεύω: «Πριν από τον πόλεμο διακήρυττε ότι είτανε σοσιαλιστής [...] με την έννοια του ότι μυκτήριζε την αντίδραση [...]. Μετά την Οχτωβριανή Επανάσταση και τον θρίαμβο του Λένιν [...] άλλαξε κοστούμι [...] και κήρυξε με τρουμπέτες και καμπάνες πως γινόταν κομμουνιστής. Μα [...] απόδειξε πολύ σύντομα πως, αν δεν ήταν κοινό αστείο, ο κομμουνισμός του ήταν ωστόσο... φάρσα», παρατηρούσε αυστηρά ο Κώστας Μπελλόνιος μέσα από τις σελίδες των *Πρωτοπόρων*.³⁹

Ο George Bernard Shaw δεν κατάφερε ποτέ να γίνει ένα σύμβολο της Αριστεράς, ούτε στην Αγγλία, αλλά ούτε και στην Ελλάδα. Θριάμβευσε ως γελοιοποιός αλλά και ως άνθρωπος των γραμμάτων, ως ένας σοφός που σπάνια τον έπαιρναν σοβαρά, αλλά ποτέ ως πολιτικός και ως κάποιος που θα έκανε τον κόσμο καλύτερο.⁴⁰ Οι ήρωες του δεν αναδείχθηκαν ποτέ σε σύμβολα της Επανάστασης, ίσως γιατί ποτέ δεν ήθελε να επωμιστεί την ταμπέλα του επαναστάτη, ίσως γιατί δεν κατάφερε ποτέ να αποτινάξει την ταμπέλα του αστού, καθώς όσα και αν καταμαρτυρούσε στο αστικό σύστημα περί υποκρισίας και αναλγησίας, παρέμεινε πάντα το χαϊδεμένο παιδί της αστικής τάξης, που αν και «αταχτούσε [...] ήταν πάντα πρόθυμο να δεχτεί τα χάδια της». Ίσως, τέλος, γιατί η θυελλώδης προσωπικότητά του ήταν αυτή που επισκίαζε τις θέσεις και θεωρίες του, και ίσως να είχε δίκιο ο

³⁷ (Ρήγας, 5)

³⁸ (Ransome 1919, 780)

³⁹ (Μπελλόνιος, 101). «Ξεκίνησε από φαβιανός για να εξελιχθεί αργότερα σ' έναν αναρχούμενο επαναστάτη χωρίς επιστημονικό προσανατολισμό και χωρίς συγκεκριμένο φιλοσοφικό credo», παρατηρούσε χρόνια αργότερα και ο Μενέλαος Λουντέμης (Λουντέμης 2).

⁴⁰ Για τους λόγους που οι πολιτικές ιδέες του Shaw δεν έτυχαν μεγάλης αποδοχής (βλ. Hobsbawm, 324-326, Evans 1998, 255)

Σωτήρης Πατατζής όταν αποφαινόταν ότι «το μεγαλύτερο [...] έργο του Μπέρναρ Σω, είναι ο ίδιος ο Μπέρναρ Σω»⁴¹.

Βιβλιογραφία

- [Ανυπόγραφο] (α): «Θέατρα». *Ριζοσπάστης* (31 Ιουλίου 1925): 2
- [Ανυπόγραφο] (β): «Ο τιμηθείς με το βραβείον Νομπέλ». *Ελεύθερον Βήμα* (13 Νοεμβρίου 1926): 2.
- [Ανυπόγραφο] (γ): «Με τον Μπέρναρ Σόου επάνω εις την Ακρόπολιν. Τα ευθυμολογήματα του Άγγλου συγγραφέως». *Έθνος* (24 Μαρτίου 1931): 5-6.
- [Ανυπόγραφο] (δ): «Ο επίσημος ξένος μας. Ο Μπέρναρ Σω και οι δημοσιογράφοι εις την Ακρόπολιν. Ένα πρωί σαρκασμού και χαράς». *Πρωία* (25 Μαρτίου 1931): 1-2.
- [Ανυπόγραφο] (ε): «Ο Μπέρναρ Σω επί του βράχου της Ακροπόλεως. Εντυπώσεις και ευθυμολογήματα». *Εστία* (24 Μαρτίου 1931): 6.
- [Ανυπόγραφο] (στ): «Οι προσκυνηταί του αρχαίου κάλους. Ο Μπέρναρ Σω εις την Ακρόπολιν. Ολίγαι στιγμαί με τον εξυπνότερον άνθρωπον του κόσμου. - Η καταδίωξις των δημοσιογράφων. Πώς δεν τους απέφυγεν». *Ελεύθερον Βήμα* (25 Μαρτίου 1931): 1,2.
- [Ανυπόγραφο] (ζ): «Ο Σω και ο Δρακούλης». *Πρωία* (2 Απριλίου 1931):2
- [Ανυπόγραφο] (η): «Στη χώρα που κυβερνούν οι εργάτες και χωρικοί. Ελάτε στη Ρωσία μετά δέκα χρόνια». *Ριζοσπάστης* (11 Σεπτεμβρίου 1931): 1
- Αυγέρης, Μάρκος (α): «Τέσσερεις μεγάλοι ρεαλιστές». *Ελεύθερα Γράμματα*, Δ', 2-4 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1950): 67-83.
- Αυγέρης, Μάρκος (β): «Το θέατρο. Το επάγγελμα της κ. Γώρεν». *Ριζοσπάστης* (12 Δεκεμβρίου 1946): 2.
- Αυγέρης, Μάρκος (γ): «Πάνω στα βράχια του Μπέρναρ Σόου». *Ριζοσπάστης* (1 Μαρτίου 1947): σ. 2.
- «Αφιέρωμα στον Τζωρτζ Μπέρναρντ Σω». *Νέα Εστία* 562 (1950): 1524-1581.
- Βασιλείου, Αρετή: *Εκσυγχρονισμός ή παράδοση; Το θέατρο πρόζας στην Αθήνα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Μεταίχμιο 2004.
- Church, Hayden: «Οι άνθρωποι του πνεύματος. Μια συνέντευξις του Μπέρναρ Σω. Η εφεύρεσις της φωνοταινίας. Αμοιβή 50.000 δολαρίων δια μια διάλεξιν. Συγγράφει σοβαρόν βιβλίον περί σοσιαλισμού. Τα εισοδήματα και η φορολογία του». εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (12 Δεκεμβρίου 1926): 3.
- Δρακούλης, Πλάτων Ε. (α): «Το πνεύμα του δραματικού Σω». *Τέχνη και Θέατρον*, 3 (1916): 35-36.
- [Δρακούλης, Πλάτων] (β): «Βερνάρδος Σω». *Έρευνα* 8 (1908): 111-112.
- Δ. Ε., Πλάτων [=Δρακούλης Πλάτων] (γ): «Το εργατικό ζήτημα. Τα δράματα του Ίβσεν». *Επιθεώρησις* (19 Μαρτίου 1891): 1-2.
- Δρακούλης, Πλάτων (δ): «Τα δραματικά έργα του Βερνάρδου Σω». *Έρευνα* 1 (1909): 10-11.
- Δρακούλης, Πλάτων (ε): «Οι ηγέτες του Σοσιαλισμού». *Έρευνα* 4 (1910): 56-59.
- Δρακούλης, Πλάτων: *Το εγχειρίδιον του εργάτου ήτοι οι βάσεις του σοσιαλισμού*, Θόδωρος Μπενάκης (Επιμ.), Αθήνα: Κούριερ Εκδοτική 2000.
- Evans, T. F.: «The Later Shaw». Στο Christopher Innes (Επιμ.), *The Cambridge Companion to George Bernard Shaw*, Cambridge University Press 1998: 240-258.

⁴¹ (Πατατζής, 5)

- Gibbs, A. M.: *A Bernard Shaw Chronology*, London: Palgrave Macmillan 2001.
- Greene, Nicholas: «Bernard Shaw: Socialist and Playwright». *The Crane Bag*, 7, 1, *Socialism & Culture* (1983): 135-140.
- Griffith, Gareth: *Socialism and Superior Brain. The Political Thought of Bernard Shaw*, London & New York: Routledge 1995.
- Zhdanov Andrei Aleksandrovich, «Soviet Literature- the Richest in Ideas the Most Advanced Literature». Στο Bernard F. Dukore (Επιμ.), *Dramatic Theory and Criticism*, New York – Toronto: Holt, Rinehart & Winston Inc. 1974: 960-964.
- Hobsbawm, E. J.: “Bernard Shaw’s Socialism”. *Science and Society*, 11, 4 (1947): 305-306.
- Holroyd, Michael: *Bernard Shaw* (one-volume revised edition), London: Pimlico 1997.
- Innes Christopher (επιμέλεια και εισαγωγή): *A Sourcebook on Naturalist Theatre*, London: Routledge 2005.
- Irvine, William: «George Bernard Shaw and Karl Marx». *The Journal of Economic History*, 6, 1 (1946): 53-72.
- Καραφουλίδου, Βίκυ: *Η γλώσσα του σοσιαλισμού. Ταξική προοπτική και εθνική ιδεολογία στον ελληνικό 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2011.
- Kelly, Katherine E.: “Imprinting the stage: Shaw and the publishing trade, 1883-1903”. Στο Christopher Innes (Επιμ.), *The Cambridge Companion to George Bernard Shaw*, Cambridge University Press 2004: 32-34.
- Lichtheim, George: *Σύντομη ιστορία του Σοσιαλισμού. Από τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι σήμερα*, Δ. Π. Κωσταλένιος (Μτφ.), Αθήνα: εκδόσεις Γλάρος 1976.
- Λουντέμης, Μενέλαος: «Η πρώτη του Βασιλικού. Μπέρναρ Σω Ο άνθρωπος του διαβόλου, σάτιρα σε τρεις πράξεις». *Αυγή* (15 Απριλίου 1954): 2.
- Μαυρομούστακος, Πλάτων (Επιστημονική Επιμέλεια): *Κουν Κάρολος Οι παραστάσεις*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη 2008.
- Μπελλόνιος Κ.: «Αυτοί που περνούν. Τζώρτζ Μπέρναρ Σόου. Απ’ αφορμή ο ερχομός του στην Αθήνα». *Πρωτοπόροι*, 3 (1931): 101-103.
- Μπενάκης, Θόδωρος: «Τα πρώτα κόμματα του ελληνικού σοσιαλισμού: Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα και ο Πλάτων Δρακούλης». *Τετράδια*, 45 (Χειμώνας-Καλοκαίρι 2000): 45-59.
- Mergoupi-Savaidou, Eirini. Faidra, Papanelopoulou. Spyros Tzokas: “Science and Technology in the Greek Daily Press, 1908-1910”, 5th STEP (Science and Technology in the European Periphery) Meeting “Popularisation of science and technology in the European Periphery”, 1-3 Ιουνίου 2006, Mahon (Μινόρκα), Ισπανία
[\http://www.phs.uoa.gr/ht/Science%20and%20Technology%20in%20the%20Greek%20Press_Paper.doc (7/10/2014)].
- Νούτσος, Παναγιώτης: *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, από το 1875-1914*, τμ. Α’, *Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και η πολιτική λειτουργία της πρώιμης κοινωνικής κριτικής (1875-1907)*, Αθήνα: Εκδόσεις «Γνώση» 1995.
- Ντινάμοβ: «Μπέρναρ Σω, ο τολμηρός καλλιτέχνης». *Ριζοσπάστης* (12 Ιανουαρίου 1936): 4-5.
- Πατατζής, Σωτήρης: «Το θέατρο της εβδομάδος. Μπέρναρ Σω. *Αγία Ιωάννα*, στο Εθνικό». *Δημοκρατικός Τύπος* (11 Μαρτίου 1931): 5.
- Papanikolaou, Vania: «*You Never Can Tell or Dad is Missing: The Reception of George Bernard Shaw in the Greek Theatre at the Beginning of the 20th Century*». *Upstage*, 6 (Winter 2015) [υπό έκδοση].

- Ρήγας, Πέτρος: «Μπέρναρντ Σω Άνθρωπος και υπεράνθρωπος». *Η Μάχη* (5 Μαΐου 1947): 5.
- Ransome, Arthur: *Six weeks in Russia in 1919*, London: George Allen and Unwin Ltd 1919.
- Rosenberg, K.: «Μια εβδομηκονταετηρίς - το έργο του Μπέρναρντ Σω και η επίδραση επί της κοινωνίας». *Ελεύθερον Βήμα* (8 Αυγούστου 1926): 1-2.
- Σιδέρης, Γιάννης: «Ο Μπέρναρντ Σω στην Ελλάδα- Πρώτες παραστάσεις των έργων του», πρόγραμμα παράστασης Bernard Shaw: *Κάντινα*, Κ.Θ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη 1963: 5-7 [http://www.ntng.gr/default.aspx?lang=el-GR&page=2&production=2436&mode=17&item=20077 (7/10/2014)].
- SER: «Τέχνη και ζωή. Ο κύκλος του Μπέρναρντ Σω. Το πρώτον έργο της Φάννυ». *Ελεύθερον Βήμα* (3 Φεβρουαρίου 1925): 3.
- Shaw, Bernard: *Collected Letters, 1898-1910*, Dan H. Laurence (Επιμ.), London, Sydney, Toronto: Max Reinhardt 1972.
- Shaw, Bernard: *Ο οδηγός της έξυπνης γυναίκας προς τον Σοσιαλισμό και την Κεφαλαιοκρατία*, αρ. 4, Μελέτες: Φιλοσοφία-Επιστήμη-Κριτική, Έλλη Λαμπρίδη (Μτφ.), Αθήνα: Βιβλιακά Καταστήματα Γεωργίου Ι. Καλλέργη 1929.
- Shaw, Bernard: *The Intelligent Woman's Guide to Socialism and Capitalism*, Brentano's 1928.
- Σω, Βερνάρδος (α): «Ποτέ ξέρει κανείς. Κωμωδία εις πράξεις τέσσερας». *Έρευνα* 4, 1-9 (Ιανουάριος - Σεπτέμβριος 1909): 11-14, 27-31, 42-46, 56-59, 74-77, 91-95, 106-109, 122-125, 138-143.
- Σω, Γεωργιος Μπέρναρντ (β): «Ομιλεί ο παραδοξολόγος. Τι πιστεύω και τι δεν πιστεύω περί δημοκρατίας». *Ελεύθερον Βήμα*, 20 Νοεμβρίου 1929: 1.
- Σω, Μπέρναρντ (γ): «Ο αυτοκράτωρ του θεάτρου. Εθνικόν θέατρον και Μπερναρντ Σω». *Ελεύθερον Βήμα* (23 Μαρτίου 1930): 1.
- [Σόου Μπέρναρντ] (δ): «Γνώμες του Μπέρναρντ Σόου για την Ε.Σ.Σ.Δ.». *Πρωτοπόροι* 7 (Αύγουστος 1931): 269.
- [Σω] (ε): «Γνώμες για τη χώρα της προλεταριακής επανάστασης». *Νέοι Πρωτοπόροι* 11 (Οκτώβριος 1931): 385.
- [Σω] (στ): «Ο λόγος που εξεφώνησε». *Ελεύθερον Βήμα* (15 Αυγούστου 1926): 1-2.
- Styan, J. L.: *Modern Drama in Theory and Practice*, τμ. 1 (*Realism and Naturalism*), Cambridge University Press 2003¹².
- Φορτούνιο [Σπ. Μελάς]: «Το σημειωματάριον του Φορτούνιου. Γεώργιος Μπέρναρντ Σόου». *Ελεύθερον Βήμα* (24 Ιουλίου 1925): 2.
- Φτέρης, Γ.: «Παρισινά χειρόγραφα. Τρεις ώρες με το πνεύμα του Μπέρναρντ Σω». *Ελεύθερον Βήμα* (7 Φεβρουαρίου 1928): 1.